

Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu

Historia e feve

(prej fillimit deri sot)

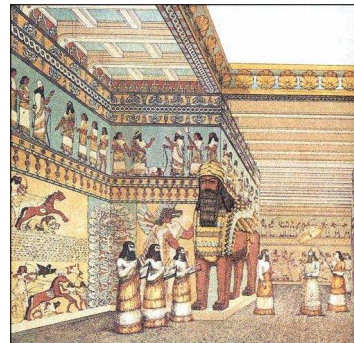
Nga turqishtja:
Dr. Qani Nesimi

Titulli origjinal:
Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi

Botoi: Logos-A, Shkup – 2007

FETË E MESOPOTAMISË SË VJETËR

Bartësit e kulturave të Lindjes së Mesme në periudhat e vjetra, kanë gjuhë dhe u përkasin popujve të ndryshëm. Origjina dhe kultura e përbashkët mes tyre është ndikimi i Mesopotamisë, që zgjatet deri te sumerët. Shkrimi me kunja¹ i zhvilluar nga sumerët më tepër është përdorur në kulturën e Azisë Perëndimore, kryesisht në fushën fetare. Kultet, si ai i prodhimit, i bereqetit dhe i magjisë, kanë arritur deri më sot me emra të ndryshëm. Rajoni fiton edhe më tepër rëndësi për faktin se aty kanë jetuar profetët. Emri, aktiviteti dhe prezenca e tyre në rrethe ku shpesh janë kundërshtuar janë evidente pasi ata përmenden edhe në Kur'an; gjithashtu rëndësinë e rajonit e rrit edhe ekzistenca dhe besimi i muslimanëve në to edhe sot; burimi i besimeve të devijuara, që ende jetojnë në mesin tonë etj. Këta vende që përmbajnë dokumentacionet më të vjetra të shkruara, të cilat ndriçojnë edhe origjinën e besimeve politeiste të kohës tonë, për historinë islame janë dokumentacione shumë me vlerë. Por janë me peshë edhe për ndriçimin e idhujtarisë dhe politeizmit në Arabinë e Vjetër, dhe me rëndësi të veçantë për njohjen e kulturës dhe fesë së Mesopotamisë së Vjetër.

Dituritë tona historike deri në fillim të shek. XIX bazohen në njoftimet e historianëve të periudhës së vjetër, si Herodoti, Straboni, Alexandri, Polyhistori etj., dhe në disa dituri të ngelura nga vepra e priftit Berossos (260 para e.s.) në Babiloni. Zbërthimi i shkrimit me kunja në botën shkencore hapi dimensione të reja dhe të gjera. Pas leximit për herë të parë të shkrimit me kunja në persishte, nga G. Grotefend, u diskutuan edhe shkrimi me kunja elam dhe babil. Për pasojë pjesërisht u qartësua jeta kulturore e rajonit. Në gërmimet arkeologjike doli në shesh një material shumë i pasur në lidhje me kulturën dhe fenë në Mesopotami. Sidomos, veprat letrare dhe shkrimi me kunja që kanë arritur deri te Asurbanibali (668-626 para e.s.), fotokopjimi i tyre për në bibliotekën Pallatit të Ninovës dhe arritja e tyre deri në ditët e sotme i pasuroi edhe më tepër dituritë tona. Sot një pjesë e madhe e kësaj biblioteke ruhet në Muzeun Britanik në Londër.

Mendohet se bartësit e kulturës në rajon ishin sumerët, origjina e të cilëve akoma nuk është e qartë. Duke u nisur nga fakti se gjuha e tyre është e përafërt me strukturën e gjuhës turke, supozohet se ata kanë prejardhje nga verilindja. Në Mesopotami ata kanë themeluar një kulturë të lartë ekonomike dhe bujqësore. Në gërmimet arkeologjike, në lidhje me ta, janë gjetur përafërsisht 250 mijë tabela shkrimi me kunja. Shkrimi ka mundësi të kishte filluar në vitet 3500 para e.s., dhe është shkrimi më i vjetër i njohur i njerëzimit. Ky shkrim fillon si shkrim me vizatim dhe duke u zhvilluar ka marrë formën e shkrimit skematik me kunja dhe janë bërë të shprehshme rrokjet e tij.

Provat më të vjetra për burimet sumere ua kemi borxh zbulimeve të arkeologjisë. Gjithashtu sumerët janë edhe burim i legjendave semite për krijimin. Madje në tekstet sumere haset edhe në përmbajtje të pjesshme për legjendat e njohura të letërsisë semite si *Gilgameshi dhe Tufani*.

Origjina e këtij qytetërimi zbret deri në vitet 4500-4000 para e.s. Në gërmimet e bëra është hasur në numër të madh të Hyjneshave Kryesore dhe të figurave të qeve, të mbetura nga kjo periudhë. Sumerët këtu kanë ardhur në vitin 3500 para e.s. dhe kanë formuar një kulturë të lartë. Gjuhë dominante në rajon ka qenë ajo sumere. Kurse në vitin 3000 para e.s. në rajon janë formuar, më pak 12 qytet-shtete. Në mesin e tyre bëjnë pjesë: qytet-shtetet Kish, Uruk, Nippur, Lagash, Larsa etj. Çdo njëri nga këta shtete përbëhej prej qyteteve të rrethuara me mure dhe rreth e përqark me fshatra dhe ara. Në qendër të çdo qyteti gjendej një tempull. Së pari, administrimi ka qenë në duart e popullit. Kurse më vonë, luftërat mes qyteteve kanë qenë shkak i lindjes së mbretërive. Sipas listës mbretërore sumere, që është gjetur në një dokument të arritur deri më sot, para Tufanit kanë jetuar 8 mbretëri. Mbreti i parë që bashkoi qytet-shtetet ishte Udhëheqësi i Kishit, Etana (2800 para e.s.). Sumerët, të dobësuar pas luftërave mes qyteteve, janë sulmuar dhe

¹ Më gjerësisht për llojet e shkrimeve të sumerët shih Aleksandër Stipčević, *Historia e librit*, Toena, Tiranë, 2000, f. 3-15. (Shënim i përkthyesit)

janë pushtuar, së pari nga elamët (2530-2450 para e.s.), e më vonë nga akadët (2334-2279 para e.s.). Edhe pse në disa periudha sumerët kanë fituar pavarësinë e tyre, qytetërimi sumer madhësohet e fundit të tij e ka përfunduar në kohën e fisit të Urit të tretë. Mbreti i parë Ur-Nammu, ka përgatitur kodin e njohur më të vjetër ligjor. Sumerët, me okupimin e Mesopotamisë nga amoritët, pas vitit 1900 para e.s., e kanë humbur identitetin e tyre origjinal. Por, gjuhët e tyre kanë vazhduar të jetojnë nëpër tekstet fetare.

1. Fetë e sumerëve

Literatura: Edward Meyer, *Geschichte des Altertums*, V.1-2, Stuttgart 1954, f.453-463; Helmer Ringgren, *Religions of the Ancient Near East*, Londër, 1973, f.1-46; F. Heiler, *Die Religionen der Menschheit*, Stuttgart, 1959, f.178186; H. Schmökel, "Sumer Dini", përkth. Turhan Özdemir, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V.19, f.197-217 dhe V.21, f.367-390.

Termi që përdoret për hyjninë në gjuhën sumere është "Dingir" dhe në të njëjtën kohë ka kuptimin "qiell". Kjo përkujton fjalën "Tengiri" në gjuhën e vjetër turke. Shenja që përdoret në hieroglif shqiptohet "An, Anu", me kuptimin "qiell". Kjo ka edhe kuptimin "i lartë, i madh". An është kryesori i kuvendit të zotave sumero-babil dhe ka kuptimin Zot. Asnjëherë nuk është bërë ndonjë statujë apo idhull për të. Vendi i tij është në katin më të lartë të kupolës qiellore. Zotat tjerë atë e respektojnë dhe e vizitojnë. Emri i tempullit në Uruk është E-an-na (*shtëpia qiellore*). Ai llogaritet si posedues i çdo gjëje, ati i të gjithë zotave të tjerë², qëndron në largësi që s'mund të arrihet dhe nuk shihet në jetën e përditshme fetare.

"Ki", që llogaritet gruaja e tij, (në gjuhën semite Antu, Enki), pranohej si hyjneshë e tokës apo vetë toka, vendin e së cilës e zë Inanna. Anlil është i biri i Anit, zot i ajrit dhe i stuhisë, mbizotëruar i atmosferës. Ai quhet edhe zoti i qytetit Nippur. Këta tre zota (An, Anlil, Enki) gjenden në krye të panteonit sumer, kurse zotat e tjerë gjenden më poshtë se ata.

Inanna është vajza e Anit dhe hyjneshë respekti e qytetit Uruk. Më vonë do të komentohet edhe si gruaja e Anit. Në artin e Azisë Perëndimore, Greqisë dhe Romës do të haset shpesh në emrat shumë të popullarizuar si Ishtar, Afroditi, Venus. Motivet Inanna (Ishtar) dhe Dumuzi do të shihen në të gjitha rajonet. Do të dalin në shesh zota të mëdhenj që do të ndikojnë në tërë Lindjen e Mesme dhe në Mesdhe. Këta kanë qenë Utu, zoti i qiellit, Nanna, zoti i hënës, Ninurta, zoti i luftës, Nergal, zoti i nëntokës dhe gruaja e tij Ereshkigal. Zotat janë llogaritur udhëheqësit e fuqisë natyrore me të cilën kanë të bëjnë, por nuk janë barazuar me natyrën. Marrëdhëniet mes zotave konceptoheshin si marrëdhënie familjare dhe komentoheshin në mënyra të ndryshme. Shtetet dhe perandoritë në shekujt e ndryshëm kanë dhënë mendime të ndryshme në komentimin e zotave. Në panteonet babilonase, greke dhe romake haset shpesh në përmendjen e tyre me emra të ndryshëm. Për shembull, Ninursak është kryesori i kupolës së hyjneshës kryesore, kulti i së cilës është përhapur prej Anadollit e deri në Romë.

Qytet-shteti në të njëjtën kohë llogaritej edhe si "Shteti i Zotit". Administrimi i çështjeve shtetërore, organizimi i punëve bujqësore bëhej në tempull. Tempulli megjithatë ishte qendër e fronit dhe e administrimit shtetëror. Krahas tempujve shiheshin edhe zikkuratët, që ishin ndërtesa të shenjta dhe speciale për sumerët. Këto janë kulla piramidale të ngritura në formë të shkallëve dhe përbëjnë shembullin e parë të kullës së njohur babilonase.

Detyra më kryesore në ceremoni i takonte mbretit murg, të cilin gjatë ceremonisë i ndihmonin murgjit e tjerë. Në ceremoninë Inanna-Dumuzi merrnin pjesë edhe murgesha, të cilat kryenin detyrën e kurvërimit të shenjtë. Këto sjellje ishin pjesë e ceremonisë dhe shërbenin për përhapjen e bereqetit në shtet. Ceremonitë, ku flijoheshin bimë dhe kafshë dhe ku përdorej uji dhe tymi i shenjtëruar, i realizonin të zhveshur, sikur që shiheshin arabët e para islamit në rrotullimin e tyre që bënin rreth Qabesë.

² Eliade, *Die Religionen und das Heilige*, Salzburg, 1954, f. 92-94.

Besimi në botën e ardhshme: prej gjërave të vendosura nëpër varre kuptohet se sumerët besonin në të jetuarit e shpirtit pas vdekjes. Shpirti, duke kaluar lumin Habur, për të cilin besohet se gjendet në nëntokë, shkon në botën nëntokësore. Ndërkaq edhe disa shpirtëra janë të obli-guar që ta shoqërojnë atë. Por, kjo botë e të vdekurve llogaritet si një vend ku s'ka gëzim, dhe është vend pakthim. Për këtë sumerët në lutjet e tyre lypnin jetë të gjatë dhe të shëndetshme.

2. Fetë babilonase dhe asiriane

Literatura: Helmer Ringgren, *Religions of the Ancient Near East*, Londër, 1973, f.49-121; Carl Clemen, *Die Religionen der Erde*, V.1, f.42-61; F. Heiler, *Die Religionen der Menschheit*, f.178-197; Mehmet Taplamcioğlu, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Ankara, 1996, f. 82-90.

Është bërë e ditur se, që nga vitet 2600 para e.s., disa popuj me gjenezë semite janë shpërngulur në toka të Mesopotamisë dhe atje kanë formuar shumë qytet-shtete. Sundimi i parë semit ka filluar me themelimin e shtetit *Akad* nga Sargoni i (2350 para e.s.). Sumeri, gjegjësisht dinastia e 3. e qytetit Ur, është shkatërruar me kryengritjen e dytë semite. Me hovin e shpërnguljes së kenanëve në vitet 2000 para e.s. u formuan shteti *Larsa* dhe *Isin*. Së pari, një dinasti lindore kenane, Babiloninë e ka bërë kryeqytet dhe udhëheqësi më i mirë i tij ka qenë Ha-murabi. Kjo dinasti e fundit babilonase, mori fund në vitin 1530 para e.s. Në këtë kohë ky vend ishte nën sundimin e një populli anadollian indo-xhermen. *Kassitët*, të zbritur nga malet Zagros në jug, duke shfrytëzuar gjendjen pështjelluese të Mesopotamisë, themeluan shtetet e tyre. Vetëm se, kanë mbetur nën ndikimin e qytetërimit të zhvilluar babilonas. Në veri të rajonit është forcuar Perandoria Asiriane dhe ka vazhduar ndikimi i pasuesve të tij, Hurrit dhe Mitannit. *Shteti i Asirisë* u zhvillua dhe për një kohë të shkurtër sundoi mbi tërë rajonin. Për një kohë sundoi edhe Egjiptin (681-612 para e.s.). Në vitin 625-538 para e.s. u paraqit edhe *dinastia kalde e aramitëve*. Këto shtete shekuj me radhë luajtën rolin e shtetit dominues në botë. Me përzierjen e besimeve dhe kulturave të popujve semitë me kulturën sumere, që është josemite, dolën në shesh krijime të reja, kështu që në fund mund të flasim për fetë babilonase edhe asiriane.

a. Sistemi i zotave

Fetë babilonase dhe asiriane kanë një pamje politeiste. Babilonia në fillim përbëhej prej shumë qytet-shteteve. Edhe feja e këtyre qytet-shteteve është zhvilluar prej kulteve të shumë zotave natyrorë lokalë. Kulti për çdo vend mëtonte se është pamje e botës dhe pozita më e lartë e hyjnisë së tij. Në fillim kishte mbi 600 hyjni që adhuroheshin. Më vonë këto hyjni duke u përzier njëri me tjetrin u pranuan si zota mbrojtës të qytetit kryesor. Kështu mbreti Hamurabi (1728-1686), Babiloninë e bëri kryeqytet dhe qendër fetare të Perandorisë së tij. Marduki, zot i Babilonisë, kaloi në krye të kuvendit të zotave. Dominimi i zotave të tjerë u shkatërrua përpara Mardukit. Sistemi astrologjik, me përpjekjet e murgjërve i përshkruhet Mardukit. Sipas lajmërimit në Dhaitën e Vjetër (*Zanafilla*, 11), edhe kulla e bërë në Babiloni, për të cilën thuhet se ka arritur deri në qiell, është ndërtuar për nderë të Mardukit. Nga gërmimet arkeologjike është kuptuar se kjo kullë kishte lartësinë 90 m. Më vonë, edhe asirianët të gjithë zotat e tyre i bashkuan te Marduku.

Adhurimi dhe respektimi i zotit Asir, është përhapur në kohën e mbretit Sanharib (705-681 para e.s.). Zoti Asir, në shpjegimet mitologjike të asirianëve për krijimin, ka qenë personi kryesor në festën e vitit të ri, që fillon në pranverë, dhe në *ekuinox* (koha në të cilën dita dhe nata janë të barabarta). Sipas asaj që bën të ditur Tivrati, në qytetin Ur të Kaldesë, të cilin e ka braktisur Ibrahim (a.s.), hyjnesha e hënës e mbetur prej sumerëve, ka qenë Nannari. Kjo hyjneshë në Harran është njohur me emrin Sin. Zoti i diellit Shamashi, mbrojtësi i drejtësisë dhe i rregullit të akadëve, është adhuruar në veri në qytetin Nippur dhe në jug në qytetin Larsa. Shamashi quhej se ishte i biri i Nannar-Sinit dhe kjo ishte një shenjë që tregon se sa i vjetër ishte adhurimi i hënës. Anu, zoti i qiellit, adhurohej dhe respektohej në qytetin e vjetër Uruk. Përveç kësaj Ea (sipas sumerëve: *Enki*) mendohej zot i oqeanit me ujë të ëmbël, kurse Nergal zot i botës nëntokësore dhe i botës së të vdekurve.

Një prej çështjeve që tërhek vëmendjen është dalja në shesh e trinitetit të zotave të mëdhenj. Vetëm se në këta zota nuk ekziston dukuria e veçantë e shpëtimit të përhershëm. Në krye të panteonit qëndronin tre hyjni kozmike. Zoti i qiellit ishte Anu (sipas sumerëve: An), që në periodhën helene është identifikuar me Zeusin. Ky ishte kryesori i zotave dhe ishte babai dhe dominuesi mbi të gjithë zotat. Zotat e tjerë buronin nga ai. Ai në një farë mënyrë shprehte termin Zot në fetë monoteiste. Zoti i tokës dhe i maleve ishte Ellili, prototipi i tij ishte Enlili, zoti i ajrit te sumerët. Kurse zot dhe hyjni i ujit ishte Ea (sipas sumerëve: Enki), i cili sikur te sumerët, llogaritej mbrojtësi i premtimit dhe i urtësisë dhe mik i njerëzimit. Po ashtu llogaritej edhe zot i botës dhe i ujërave nëntokësore. Dhe më vonë doli në shesh njëshmëria e trinitetit qiellor e lëvizjes dhe e kthimit, dielli (Shamash), hëna (Sin) dhe yjet (Ishtar). Shamashi, zoti i diellit, llogaritej i biri i Sinit, i cili është një zot që adhurohet shumë nga semitët perëndimorë dhe është mbrojtësi i drejtësisë. Ligjet e Hamurabit, që gjenden në *rrënimet Susa*, janë përgatitur në emër të Shamashit. Ata përbëhen përafërsisht prej 300 paragrafëve. Edhe ai vetë, si Sargoni I. që është edhe njëri nga paraardhësit e tij, ka besuar se është një shpëtimtar dhe se me këto ligje do të realizojë drejtësinë në këtë botë. Gjithashtu edhe Ishtari (sipas sumerëve: Inanna), e cila llogaritet vajzë e Sinit dhe vajza e vëllait të Shamashit, ishte përfaqësuese e yllit (planetit Venus) të mëngjesit dhe mbrëmjes. Ajo ishte hyjnesha kryesore e dashurisë emocionale dhe e plleshmërisë. Shumë zota të plleshmërisë ajo i ka bashkuar në veten e saj. Ishtar ishte hyjnesha e qytetit Arbela, në emër të saj është bërë një tempull i njohur. Më vonë është bërë hyjneshtë edhe e Ninovës. Është bërë shkak që nga asirianët të konsiderohet si hyjneshtë e gjuetisë dhe e luftës. Gjithashtu është bërë shkak për përhapjen e influencës që ajo në të njëjtën kohë të llogaritet edhe hyjneshtë e dashurisë dhe hyjneshtë kryesore. Në adhurimin që i bëhet asaj gjendet edhe kurvërimi i shenjtë.

Kundërshtimin e Ibrahimit ndaj këtij triniteti qiellor dhe pretendimet e tij logjike kundër tij, i vërteton edhe Kur'ani (*En'am*, 76-78). Ai gjithashtu potencon se gjërat që lindin, perëndojnë dhe që janë kalimtare nuk mund të jenë zota.

Temmuzi (te sumerët Dumuzi, te fenikët dhe grekët Adonis) është i biri dhe i dashuri i Ishtarit. Gjatë kohës është forcuar dhe ka marrë karakterin zot i bimëve. Ai vetveten e paraqet në ringjalljen e përhershme të botës, e cila në vjeshtë vdes, kurse në pranverë ngjallet. Temmuzi çdo vit shkatërrohet dhe vdes në temperaturën djegëse të diellit pranveror. Po ashtu edhe bimët bashkë me të zverdhen dhe vyshken. Nëna Ishtar, e cila dëshiron që ta shpëtojë djalin e saj, nëpër një rrugë ferri ka shkuar në shtetin Ereshkigal, prej ku nuk ka kthim, dhe ka dashur që ta prishë fatin e vdekjes. Kjo gjendje është imituar edhe në mitologjinë egjiptiane të Ozirisit. Vjershat e Temmuzit që i posedojmë përbëhen prej elegjive të thënura në ligjërimet reciproke, mes komunitetit dhe klerikëve për ndarjen e zotit të bimëve nga bota, dhe prej elegjive të thënura nga gratë me britma dhimbjeje. Në këto adhurime ka marrë pjesë edhe profeti hebraik Hezekijel.³ Më vonë Temmuzi me mbështetjen e murgjve është llogaritur djali i Ea-së dhe është bashkuar me Mardukin.

Prej zotave të tjerë të njohur të Babilonisë mund të përmenden Adad-zoti i stuhisë, që jep shi dhe pasuri; Ninurta-zoti i asirinëve, për luftë dhe gjueti; Dagon-mbrojtësi i prodhimit të amoritët, i cili përmendet në Dhaitën e Vjetër. Edhe Nabu, djali i Mardukit, është një sekretar hyjnor që regjistron fatin e njerëzve në pllaka.

Të gjithë këta zota në kohën e parë kanë qenë trima legjendë apo në fillim kanë qenë fuqi natyrore të personifikuara. Është e mundur që edhe besimi në melekët në fetë monoteiste, të komentohet si hyjnizim. Por më vonë u përshkruan dhe u konceptuan në formë të njeriut apo simbolikisht u trupëzuan. Kultet e të gjitha këtyre hyjnive janë bashkuar me ceremonitë, në të cilat besohet se ka forca mistere. Këto adhurime udhëhiqeshin nga priftërinj specialë të përbetuar.

b. Koncepti për gjithësinë

Gjithësia e njohur ndahet në qiell, tokë dhe nëntokë. Edhe triniteti i përmendur i hyjnive i është përshtatur këtij rregulli të universit. Por, njëri nga konceptet themelore të Mesopotamisë së

³ Ezekiel, 8:14.

Vjetër është mendimi i ngjashmërisë së bëmave qiellore dhe botërore me njëra tjetrën. Sidomos, yjet përfytyrohen si një shkrim misterioz i hyjnive dhe leximi dhe kuptimi i saj për njerëzit është i mundshëm. Për këtë babilonasit, që në kohën më të hershme, kanë zhvilluar disa njohuri për lëvizjen e yjeve dhe po këtë lëvizje e kanë llogaritur me një precizitet të madh. Gjithashtu edhe të llogariturit e javës si shtatë ditë dhe të vitit si 365 ditë-netë, bazohet në ato. Shtatë ditët e javës u përshkruhen zotave. Marduki është llogaritur Jupiter (e enjte); Nabui, Merkur (e mërkurë); Nergali, Mars (e martë); Ninurta, Saturn (e shtunë); Ishtari, Venus (e premte). Përveç këtyre pesë planeteve e diela i përshkruhet Shamashit (diellit), kurse e hëna, Sinit (hënës). Mitologjitë pasqyrojnë marrëdhëniet e hyjnive me planetet dhe karakterin e tyre. Kjo kulturë e Mesopotamisë më vonë është përvetësuar nga grekët dhe romakët. Edhe pse botërat e zotave që moti janë bërë pjesë e historisë, madje edhe sot profecia e astrologëve bazohet në mitologjinë e Mesopotamisë së Vjetër.

c. Magjia

Arti i kontaktit me metafizikën dhe me qeniet shpirtërore llogaritet njëra prej detyrave të klerikëve, të cilët me metoda të ndryshme magjike i shfrytëzonin ata dhe i drejtonin drejt realizimit të aspiratave botërore. Sikur që, për ndikime negative të dikush apo në diçka, është magjia e zezë, për shpëtim nga ajo dhe shërim nga sëmundjet është magjia e bardhë. Aktivitetet mistere, rrënjët e të cilave zbresin deri te tekstet sumere-akade, kanë ndikuar në rrethet politeiste në tërë Lindjen e Mesme dhe në bregdetin e Detit Mesdhe, por kanë ndikuar edhe te hebrenjtë, te të krishterët dhe te muslimanët. Për këtë janë shkruar shumë libra dhe, krahas ndalimit fetar, interesimi i njeriut për ta nuk ka mundur të pengohet. Edhe pse prej atëherë ka kaluar një kohë bukur e gjatë, përsëri origjina dhe ndikimi i Mesopotamisë ende e paraqet vetveten. Në Kur'an shpjegohet se melekët Haruti dhe Maruti popullit në Babiloni ua kanë mësuar magjinë.⁴ Një numër i madh i literaturës arkeologjike vërteton këtë shprehje kur'anore.⁵

ç. Jeta pas vdekjes

Në tekstet që i zotërojmë thuhet se, shpërblimi për punët e mira do të bëhet në këtë botë, kurse edhe punët e këqija do të dënohen po në këtë botë. Ndërkaq për shpërblimin apo dënimin në botën tjetër shumë rrallë bëhet fjalë. Vendi ku do të arrijë njeriu pas vdekjes, gjendet në pjesën perëndimore të botës dhe është i rrethuar me shtatë mure dhe shtatë dyer. Këtu sundon hyjnesha Allatu. Ai është një vend pa kthim dhe pa gëzim. Të vdekurit, të mbuluar në pluhur, qëndrojnë në një vend të errët. Derisa pas vdekjes së tyre për ta nuk flijohet alkool dhe ushqim, ata do të pinë ujë të turbulluar dhe do të hanë pjesë dheu. Sidomos situata e atyre që nuk janë varrosur dhe që nuk kanë lënë pasues, është shumë e keqe. Kurse gjendja e atyre që kanë vdekur në luftë është pak më e mirë dhe pinë ujë të pastër. Në anën tjetër në disa tekste, tregohet edhe për atë se të vdekurit në hyrje gjykohen nga Anunakisi.

Të vdekurit, që shkojnë në botën e të vdekurve, atje, sikur lakuriqët, bartin një mbulesë prej flete. Kurse bota në të cilën gjenden, është e mbuluar me errësirë dhe me një pluhur shkatërrues. Ky pluhur, sikur që thotë Ishtari “në rrugën e tij për në ferr”, është ushqim për banorët e atjeshëm.⁶ Në një përshkrim tjetër, të një bote tjetër nëntokësore, bota e të vdekurve paraqitet si pjesa natë e botës. Udhëheqësi këtu është vdekja. Vdekja rri në një saraj shtetëror, përplot me xhinnë dhe errësirë dhe i urdhëron demonët që i ka nën kontroll. Ata natën shpërndahen në tërë botën dhe njerëzve u shpërndajnë të keq dhe fatkeqësi.

3. Shfaqja e monoteizmit: reagim ndaj politeizmit

Atë që në Mesopotami, e shohim në modelin më të vjetër të sistemit politeist në “An”-in, zoti i lartë, e hasim edhe në konceptin “zoti i qiellit” te sumerët. Vetëm se me mendimin se a ka grua dhe fëmi dhe me spekulacionet e murgjve, filloi një politeizëm sistematik. Më herët nuk bëheshin skulptura të familjeve të hyjnive, të cilat përfytyroheshin si familje njerëzish. Me kalimin e kohës filluan të bëhen edhe skulptura edhe idhuj. Nuk ekzistojnë dokumentacione historike dhe

⁴ Kur'ani, Bakara, 102.

⁵ Ernst Zbinden, *Eski Ortadoğu ve İslam Ülkelerinde Cin İnancı*, Stamboll, 1996, f. 225.

⁶ Schoeps, *Die Religionen*, f. 73.

konkrete që tregojnë për reagimet ndaj këtyre zhvillimeve. Njohuritë më të vjetëra për këtë bazohen në transmetimet tradicionale. Këto janë njohuri të Biblës dhe të Kur'anit. Sipas librit "Zanafilla" të Dhaitën e Vjetër, rajoni gjeografik ku është vendosur Noah pas Tufanit quhet Ur. Me siguri familja e shpëtuar nga tufani bashkë me anëtarët e tjerë të saj është vendosur në këtë rajon. Nuk ka dyshim se më vonë ata kanë vazhduar me misionin propagandistik të tyre. Sepse Abrahami, njëri nga pasardhësit e tyre, ka vazhduar ta bartë flamurin e monoteizmit, të cilin e kanë bartur gjyshërit e tij.

a. Ibrahim/Abrahami

Është djali i Azerit, njërit nga nipërit e Nuhit. Babai i tij është Azeri (sipas Tarah), kurse nëna e tij është Emseta e bija e Karnebos.⁷ Ka edhe transmetime tjera. Për shkak të frikës nga ndonjë e keqe prej Nemrudit, e cila është rezultat i një falli në lidhje me lindjen e tij, ai fëmijërinë nuk e ka kaluar pranë babait, por, pranë gjyshit të tij të madh, Nuhit, i cili ka jetuar larg qytetit. Sipas transmetimeve në Talmud, kur ka vdekur Noah, Abrahami ka qenë ende në moshën 15 vjeçare. Kështu pra, është rritur pranë Noahit dhe edukimin e parë e ka marrë prej tij. Më vonë, kur Abrahami kthehet te babai i tij Azeri, gjegjësisht në qytetin ku ka jetuar, për të cilin supozohet të jetë qyteti Ur, Nemrudi ka qenë mbi 40 vjeç. Transmetohet se gjatë shpërnguljes ai kishte qenë në moshën 50 vjeçare. Në Ur ai ka propaganduar qenien dhe njësinë e Zotit dhe ka kundërshtuar politeizmin dhe idhujt. Vetëm se pak më herët, kur ka ardhur në qytetin Ur, ka parë se babai i tij dhe njerëzit përreth kanë adhuruar yjet, hënën dhe diellin. Në fillim nuk ka mundur ta marrë veten, duke menduar se a thua vallë ka ndonjë të vërtetë në besimin e popullit të tij. Fillimisht ka menduar se zot është së pari ylli, pastaj hëna e më vonë dielli. Por kur ka parë se këta njëri pas tjetrit perëndojnë dhe zhduken para syve të njerëzve ka thënë:

"...O populli im, unë jam i pastër nga ajo që ju i shoqëroni! Unë me veten time i drejtohem Atij që krijoi qiejt e tokën, larg besimeve të tjera; unë nuk jam prej atyre që i përshkruajnë shok!"⁸.

Edhe studimet historike i vërtetojnë këto shprehje të profetit Ibrahim. Ai tregon se fjalët që shprehin termin Zot janë An, En; dhe se ata janë vajza e Ishtarit dhe djali i Sinit (hënës) dhe Shamashit (diellit). Librat e Shenjtë tregojnë se Nemrudi ka dashur që atë ta hedhë në zjarr dhe ta dënojë, vetëm se zjarri atë nuk e ka djegur, dhe se ai me mrekulli ka shpëtuar prej zjarrit. Se vendi i zjarrit nuk ka qenë shesh por, një pallat, kuptohet nga këto shprehje: "Ata thanë: Ndërtonja atij një vend dhe hudhne atë në zjarr!" (Saffat, 97). Talmudi tregon, se bashkë me Abrahamin në zjarr është hudhur edhe vëllai i tij Harani dhe për shkak të dyshimit për një moment në Zotin është djegur.⁹ Dalja gjallë e Abrahamit nga ai zjarr ia mundëson që ai të jetë i lirë. Vetëm se, nga torturat e mëdha sa që nuk mund t'i durojë njeriu, ai ka qenë i detyruar që bashkë me familjen ta lërë Mesopotaminë dhe të shpërngulet në një vend tjetër. Abrahami me gruan e tij Saranë dhe me Lutin, djalin e Haranit, së pari shpërngulet për në Harran, që është një vend për pushim dhe qytet qendër i asaj kohe. Kurse prej andej u shpërngul në rajonin e Palestinës dhe drejt anës perëndimore të Lumit të Vdekur.

Për sundimtarin e qytetit Ur, i cili e hodhi Ibrahimin në zjarr, nuk kemi njohuri të mjaftueshme dhe definitive. Fjala Nemrud nuk është emër i përveçëm por ka kuptimin, "sulltan, mbret, udhëheqës, prijës". Hulamtuesit perëndimorë, duke u bazuar në transmetimet e Dhaitën e Vjetër, janë të mendimit se ai është Hamurabi apo ndonjë nga fisi i tij. Për këtë shkak, për kohën e lindjes së Abrahamit jepen data të ndryshme mes shekujve 20-17 para e.s.¹⁰ Kurse sipas mendimit tonë, Nemruti mund të jetë Sargoni I, që është themeluesi i shtetit Akad. Nëse nisemi nga shenjat kur'anore, më tepër ka mundësi që Sargoni I. të jetë vetë Nemrudi. Ai është sundimtari i parë i madh që mundësoi bashkimin e semitëve. Kurse pas shpërnguljes së Abrahamit në rajonin e Palestinës, e shohim se ai misionin e ka vazhduar brenda familjes së tij dhe është

⁷ The Talmud, 31.

⁸ Kur'ani, En'am, 76-79.

⁹ Talmud, 39-41.

¹⁰ de Vaux, f. 257-263.

munduar të qëndrojnë larg sundimtarëve.¹¹

b. Junusi/Jona

Ai është prej fisit të Ibrahimit. Edhe familja e tij ka qenë në mesin e familjeve hebraike të syrgjynosura në Babiloni. Ai, popullin asirian të Ninovës e ka obliguar me propagandë. Ai ka jetuar në kohën e mbretit të Jahudas, Osijas dhe mbretit izraelit, Jerobeami II. (785 para e.s.). Emri i tij përmendet në sure të ndryshme të Kur'anit.¹² Kurse sureja e dhjetë mban emrin e tij "Junus". Përmendet edhe si Dhunnun edhe si Sahib ul-Hud. Në literaturën islame emri i tij është Junus i biri i Mattasë, kurse në Dhaitën e Vjetër është djali i Ammittajit që do të hidhej nga fisi Zablon. Pasi që populli i qytetit nuk e ndëgjonte atë, ai u hidhërua dhe dëshironte që pa lejen e Zotit të braktisë qytetin dhe kështu ka hipur në një anije. Pasiqë anija rrezikonte të mbytej, për përcaktim të mëkatarit që do të hidhej në ujë, shorti i ka ra atij dhe ai vetë hidhet në lumin Tigër. Sipas rrëfimeve ai, në barkun e peshkut ka qëndruar një kohë të gjatë (transmetimet tregojnë periudha të ndryshme prej 4 minuta deri 40 ditë) dhe më vonë peshku atë e ka hedhur në breg. Junusi/Jona, i cili e kuptoi gabimin e tij dhe u pendua, u kthye përsëri në Ninova, ku vazhdoi detyrën të tij si misionar.¹³

Libri i cili i përkushktohet atij, kinse vjen prej vitit 600 para e.s., në Dhiatën e Vjetër, ende nuk është përcaktuar me shkrim ose gojarisht. Burimi i materialit komentues të librit nuk është i qartë. Është e mundur që transmetimet e tilla gojore t'i kishte përmbledhur dhe të kishte punuar me to një autor i panjohur. Ato libra, të cilat janë të përhapura në rajone të ndryshme të botës mitologjike dhe janë shndërruar në forma lokale, i kanë bartur hebrenjtë. Për këtë edhe në tregimet e Greqisë së Vjetër dhe të Indisë haset në legjenda paralele.¹⁴

c. Ezekieli

Ka jetuar në fillim të shek. VI para e.s. Ai, me shkatërrimin e shtetit Jahuda, ka marrë pjesë në syrgjynosjen e parë të popullit hebraik në Babiloni (597 para e.s.). Ai nëpërmjet kanalit Kebar, në afërsi të Nippurit, është vendosur në Tel-Abib. Ka qenë i martuar, por gruaja i ka vdekur më 587, gjatë rrethimit të Jerusalemit. Ai u mundua që, Bijtë e Izrealit dhe njerëzit rreth e përqark tij, t'i mbrojnë prej politeizmit. Profecia e tij fillon në vitin 592 para e.s. Edhe në vitin 571 ishte ende gjallë. Duke mbajtur ligjëratat për shpresën, u mundua që të mbajë të fortë anën spirituale të besimtarëve. Në "Libri i Ezekielit" në Bibël, jepen njohuri të gjëra për personalitetin dhe veprimtarinë e tij. Tregohet se, pas shpëtimit të hebrenjve nga syrgjynosja në Babiloni, bashkë me popullin është kthyer në Palestinë dhe atje e ka vazhduar misionin e tij. Kurse për daljen e librit, dominon bindja se libri është shkruar në shek. III para e.s.¹⁵

Komentatorët muslimanë janë të mendimit se, njeriu i urtë, i cili në ngjarjen që shpjegohet në suren Bakara, ajeti 259, që përpara ndërtesave të shkatërruara thotë, "*Si do ta ringjallë Allahu këtë pasi që të vdes kështu?*", vdes vetë dhe duke u ringjallë pas njëqind vjetëve, e ka përjetuar edhe vdekjen edhe ringjalljen, është vetë Ezekieli.¹⁶

ç. Danieli

Ka jetuar në sarajin babilonas në shek. VI para e.s. dhe ishte prej fisit Jahuda.¹⁷ Si rezultat i rrethimit të Jerusalemit nga Nabuketnazari (606 para e.s.)¹⁸, kapet rob në moshë të re dhe

¹¹ Për jetën e mëvonshme të Hz. Ibrahimit shih kapitullin *Fetë në Arabinë Veriore!*

¹² Kur'ani, VI, 86; XXI, 84; XXXVII, 139-148; LXIII, 48.

¹³ Dhiata e Vjetër, Libri i Profetit Jona; Libri 2 i Mbr., 14, 25; Kur'an, Enbija, 87-88; Kur'an, Saffat, 139-148; Kur'ani, Kalem, 48-50 dhe sureja Junus.

¹⁴ Ernst Sellin dhe Georg Fohrer, *Einleitung in das Alte Testament*, Botimi 10, Heidelberg, 1965, f. 485 dhe në vazhdim.

¹⁵ Sellin-Fohrer, f. 442-458.

¹⁶ Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, 42; Kitab-i Mükaddes, *Kapitulli Ezekielit*, 37, 1-14.

¹⁷ Daniel, I,3-7.

¹⁸ Ömer Faruk Harman, *İslam Ansiklopedisi*, VIII, 480-481.

dërgohet në Babiloni. Me talentin dhe aftësitë e tij tërhoqi vëmendjen e sarajit. Ai posedonte aftësinë e të kuptuarit të ëndërrave dhe të urtësisë. Edhe pas çlirimit të shtetit nga Medleri, Dariusi atë e respektoi shumë, dhe e zgjodhi edhe ministër. Danieli u mundua ta shndërronte rrethin e tij. Tregohet se ka qenë dëshmitar i vitit të tretë të udhëheqësisë së mbretit persian Kurus (536 para e.s.). Nuk dihet se ku dhe kur ka vdekur.¹⁹ Edhe pse nuk përmendet emri i tij në Kur'an, në mesin e muslimanëve ai ka gëzuar një autoritet dhe ka qenë një profet i respektuar. Në Tarsus ka një vend që e mban emrin e tij.

Në librin, që bën pjesë në Dhiatën e Vjetër, për jetën e Danielit tregohen tre tregime. Nga këto, pjesa e dytë e librit me metodën „unë“, është shkruar nga Danieli, i cili që para vitit 605 para e.s. është dërguar në Babiloni. Për shkak të disa ëndërrave dhe vizioneve që gjenden në të, hebrejtë dhe të krishterët ato i kuptojnë si profeci për kohën e fundit. Mendimi i studiuesve për analizimin e tekstit është se libri është shkruar në shek. II-III para e.s.²⁰

¹⁹ Vep. e cit.

²⁰ Sellin-Fohrer, f. 518-527.